

ЕПІГРАМА В ІТАЛІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХХ СТОЛІТТЯ

EPIGRAM IN 20TH-CENTURY ITALIAN LITERATURE

Потапова І.М.,

*orcid.org/0000-0003-4086-7752**викладач кафедри іноземних мов гуманітарних факультетів
факультету романо-германської філології
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

Метою статті є розгляд значення жанру епіграми для літератури Італії ХХ століття та встановити зв'язок тематики сучасної епіграми та її попередників. Історія епіграми сходить до античної Греції і до часів Римської імперії. Популярність цього жанру знала як злети так і падіння. Його забували на тисячоліття і відкривали наново, після чого епіграма оживала як один з найбільш дієвих літературних жанрів, наприклад, у збірці Б. Брехта «Абетка війни» в роки Другої світової війни. Б. Брехт відроджує в цієї збірці найдальшу античну традицію-грецький напис-коментар до експозиції об'єкта, але з суттєвою різницею: епіграми Брехта, на відміну від античних медитацій, наскрізь пронизані викривальною експресією. В кінці ХХ століття, епіграма, будучи одним з небагатьох жанрів, що зародилися в глибоку давнину і дожили до наших днів, остаточно визначилася як малий ліричний жанр сатиричної спрямованості.

Довговічність епіграмматичного жанру є закономірною. При явній відмінності художніх мініатюр різних епох, в європейській епіграмматичній скарбниці, не можна не відчутти безперервності національної традиції кожної з країн, і Італії, зокрема.

Серед італійських авторів епіграми ХХ століття слід назвати такі імена як: Дарія Меніканті і Марію Луїзу Спаціані, які запропонували нове прочитання тематики античної Палатинської антології; Альду Меріні, яка віддавала перевагу сарказму і еротичі; Патрицію Каваллі, яка була автором іронічних і сентиментальних щоденникових записів у вигляді епіграм; Сальваторе Квазімодо, який більшу частину своєї праці присвятив перекладу грецьких епіграм; П'єра Паоло Пазоліні, публіциста, лінгвіста, прозаїка, перекладача, критика, драматурга, але в першу чергу відомого в Італії, а також і за її межами, своєю кінематографічною творчістю як сценариста і режисера. У даній статті автор досліджує деякі типи епіграм італійських авторів минулого століття та виділяє категорію епіграмматичних текстів на матеріалі італійської мови. Застосування методів прототипового дослідження допомагає у побудові найменш суперечної дефініції такої категорії як епіграмматичний текст.

Отже, авторка дала визначення епіграмі, сформулювала основні її ознаки, встановила, що існує спадкоємність тематики сучасної та античної італійської епіграми

Ключові слова: епіграма, жартівлива сатира, сарказм, антологія, ксенія

The purpose of the article is to consider the significance of the epigram genre for the literature of Italy of the twentieth century and to establish a connection between the themes of the modern epigram and its predecessors. The history of the epigram dates back to ancient Greece and the Roman Empire. The popularity of this genre has known both ups and downs. It was forgotten for millennia and rediscovered, after which the epigram came to life as one of the most effective literary genres, for example, in B. Brecht's collection «ABC of War» during the Second World War. In fact, Brecht revives in this collection the most distant ancient tradition, the Greek inscription-commentary on the exposition of the object, but with a significant difference: Brecht's epigrams, unlike ancient meditations, are permeated with revealing expression. At the end of the twentieth century, the epigram, being one of the few genres that originated in ancient times and have survived to this day, was finally defined as a small lyrical genre of satirical orientation.

The longevity of the epigrammatic genre is natural. With the obvious difference in artistic miniatures of different eras, in the European epigrammatic treasure trove, it is impossible not to comprehend the continuity of the national tradition of each of the countries, as well as Italy.

Among the Italian authors of the epigrams of the 20th century, we should mention such names as Daria Menicanti and Maria Luisa Spaziani, who offered a new reading of the theme of the ancient Palatine anthology; Alda Merini, who preferred sarcasm and eroticism; Patricia Cavalli, who was the author of ironic and sentimental diary entries in the form of epigrams; Salvatore Quasimodo, who devoted most of his work to translating Greek epigrams; Pierre Paolo Pasolini, publicist, linguist, novelist, interpreter, critic, playwright, but primarily known in Italy, as well as abroad, for his cinematic work as a screenwriter and director. In this article, the author examines some types of epigrams by Italian authors of the 20th century and identifies the category of epigrammatic texts based on the material of the Italian language. The use of prototype research methods helps to construct the least contradictory definition of such a category as an epigrammatic text.

So, the author has defined the epigram, formulated its main features, and established that there is a continuity of the theme of the modern and ancient Italian epigram

Key words: epigram, comic satire, sarcasm, anthology, xenia

Постановка завдання. Метою статті є вивчення італійських віршів епіграматичного жанру, стислий огляд, починаючи з витоків і закінчуючи ХХ століттям, а також аналіз сучасних віршів, інтертекстуально пов'язаних з античністю.

Виклад основного матеріалу. У лінгвістичній літературі останнього часу усе частіше вживаються терміни «епіграма» та її різновиди «екфразис», «приамель», «ксенія» тощо. Серед досліджень варто зазначити, що у центр уваги лінгвістів потрапили епіграми грецькою, французькою, іспанською, англійською та німецькою мовами. У спеціальних філологічних дослідженнях, що проводяться в Україні, феномену італійської епіграми увага не приділяється взагалі. Навпаки, архаїчному типу німецької епіграми, приамелю присвятив своє дослідження Г. Лессінг, грецькій епіграмі Н. А. Чистякова, В. Васильєв був одним з найвідоміших дослідників класичної іспанської епіграми, англійської – О. Лозовецький та французької – А. Михайлов [1, с. 15; 2, с. 21; 3, с. 10. 4. с., 5, с. 11]; її досліджували також у суміжних із лінгвістикою дисциплінах, наприклад, у соціо-лінгвістиці [6, с. 19]. Найчастіше, більшість дослідників сходяться в думці, що межі епіграматичного тексту розмиті. Наприклад, в італійській поезії поняття «епіграма» прийнято як узагальнююче по відношенню до ряду споріднених малих форм – гноми, емблеми, і т.д., проте не вироблені критерії їх розмежування. На думку найвідомішого сучасного італійського дослідника епіграми Джіно Руоцці «ті короткі твори, звані «епіграмами», які залишилися в спадок від попередніх поколінь літераторів, насправді можна назвати: римованими сентенціями (італ. 'sentenza'), коротким девізом (іт. 'motto'), невинним жартом (італ. 'facezia innocente'), веселою гостротою (італ. 'arguzia festosa'), компліментом (італ. 'complimento'), – коли епіграма з манірної метафори перетворюється в мадригал, частівку, куплет, прислів'я» [7, с. 24]. Не обов'язково епіграма повинна мати риму.

Перетворити лаконічну грецьку епіграму у влучне знаряддя викриття прийшло в голову приземленим римлянам в I столітті до н.е. Гай Валерій Катулл став використовувати епіграми для висміювання Юлія Цезаря і його наближених. Однак своєю популярністю жанр зобов'язаний Марку Валерію Марціалу (42–103 р. н. е.).

Перша традиція, а її в основному представляє римський поет Катулл, не отримала такого розвитку, як друга, автором якої був римський поет Марціал. У Марціала, за словами Г.Е. Лессінга, «епіграма вперше знаходить свої жанрові закони.

З'являється напруга епіграматичного сюжету, який складається з очікування і здійснення двох елементів, що вступають в протиріччя, що є неодмінною умовою жанру» [8, с. 11]. Поряд з впливом класичних зразків і середньовіччя (влучні безсмертні епіграми «Божественної комедії» Данте), в історичному ракурсі деякі епохи віддавали перевагу вишуканості і витонченості: XVII століття – це пошук чудових образів, XVIII століття – відточений, доведений до досконалості, прикрашений, спрямований до блиску і темпераменту неокласицизму. XIX і XX ст., навпаки, вважали за краще колочість і уїдливість.

Історично містом італійських епіграм був переважно Рим. Короткий глузливий вірш був зброєю в боротьбі з суперниками. Папа Пій II з гордістю перераховує двовірші, які його головний поет складав з нагоди значущих моментів його правління. При наступних папах сатирична епіграма досягла розквіту. Виявивши кілька загрозливих двовіршів на дверях бібліотеки папа Олександр VI збільшив свою охорону на 800 осіб. Епіграма була найбільш придатною формою як для прославлення, так і для осміяння.

У Венеції епіграма також мала свою історію, яку можна простежити в описі держави Франческо Сансовіно під назвою «Венеція» [9, с. 63]. Перед поетами тут стояло незмінне завдання складати девізи (brevi) обсягом від двох до чотирьох рядків гекзаметра до зображень дожив у великому залі Палацу дожив. У девізах повинні були міститися найбільш суттєві моменти виконання даною особою своїх обов'язків. Якщо девіз виявлявся дуже вдалим, його знала напам'ять вся Італія. Одним з найпопулярніших авторів був поет П'єтро Бембо [10]. Так як епіграма визнавалася зверненням до всіх освічених людей епохи, гонорар в 600 дукатів, виплачений Республікою Венецією поетові Якопо Саннадзаро за його хвалебне висловлювання в трьох двовіршах не визнали марнотратством [7, с. 32]. Дотепна епіграма могла досадити наймогутнішим персонам. У передмові до «Епіграм» Анджело Марії д'Ельчі, виданої в 1841 р. в Мілані, італійський критик Джованні Баттіста Нікколіні писав, що «епіграма буває двох видів: один – це злісне і гостре висловлювання, інший – веселе, яскраве, привабливе, радісне» [7, с. V]. Незважаючи на те, що класифікація містить тільки дві категорії, в ній відображена вся історія жанру. І сьогодні головною якістю епіграми є сарказм.

За твердженням італійського критика Джованні Пасколі, «епіграма служила любові і ненависті, жартівливій сатирі і глибокому роздуму» [7, с. 263]. Такими епіграмами були, з одного боку, епіграми

Макіавеллі, Аретіно, Джовіо, Марино, Альфієрі, Бассані, а з іншого – епіграми Навагеро, Бертола, Саба, Сбарбаро [7, с. VII]. Проблема адекватного визначення жанру залишається невирішеною. Це спонукає до більш інтенсивної її розробки. Так, наприклад, німецька дослідниця Т.Ерб, яка спеціально займалася вивченням природи пуанта [11, с. 107], робить акцент в дефініції епіграми на кінцівці твору. Час від часу на перший план висувається властивий епіграмі момент естетичного впливу на читача. Практично всі інтерпретатори жанру, так чи інакше, варіюють в своїх визначеннях убогий набір тих відмінних ознак епіграми, які були виявлені ще Г.Лессінгом як: «стислість, двочастинність, наявність гостроти» [1, с. 53].

Епіграма зазвичай характеризується як «малий жанр сатиричної поезії, невеликий вірш, дотепний і уїдливиий, спрямований на певну особу» [7, с. 23]. Як зазначає Л. Єршов, «це дійсно дуже короткий, зазвичай від одного – двох до восьми-дванадцяти рядків, вірш, жартівливо оцінює, їдко висміює або нещадно засуджує певну особу, факт, випадок, твір, суспільне явище» [12, с. 24].

У «легкій поезії» епіграма займає досконале особливе місце. Немає, здається, іншого жанру, твори якого в такому достатку перекладалися б з мови на мову. Сенс і естетична цінність епіграми зазвичай не дуже чутливі до деталей словесної форми, легко допускає варіювання і деформацію, і тому гідності епіграматичних творів набагато менше страждають від вільностей перекладу. Часом епіграма побутує в декількох варіантах не тільки мовою перекладу, але також мовою оригіналу, до того ж трапляється, що різні версії належать одному поетові. Це споріднює їх з фольклорними текстами: вони теж здатні залишатися «самими собою» при різноманітних «мутаціях» зовнішнього вигляду. Завдяки такій здатності епіграми, хоча б вони і були написані на «випадок», часто виявляються довговічніше» високої ліричної поезії з її претензією на безсмертя [12, с. 48].

Наївно пояснювати довговічність епіграми тим, що бичування вад (до того ж у дотепній комічній формі) незмінно викликає більший інтерес, ніж одичне оспівування чеснот [2, с. 34]. Таке припущення легко відвести, пославшись на численні епіграми гномічного і повчального характеру, так само як і на твори цього жанру, написані в маротичному, тобто позбавленому їдкості, стилі ('*stile marotique*') [2, с. 12].

Значно більш правдоподібним здається пояснення, яке виходить з добре відомої логіки зворотної залежності між змістом поняття і його обсягом: чим більше обсяг, тим бідніше зміст,

і навпаки. Похвальна ода змістовно набагато багатше епіграми, і це робить її тісніше пов'язаною з історичним і культурним контекстом: не окремі одическі мотиви і формули, а весь вірш цілком перенести на чужий ґрунт і застосувати в інших історичних умовах дуже важко, практично неможливо. Епіграма ж будується так, що її потенційна застосовність виявляється надзвичайно широкою: навіть будучи початково прив'язаною до певної особи або події, вона легко відривається від вихідної ситуації і починає мігрувати в часі і просторі [12, с. 27]. Найчастіше епіграма-це сатирична мініатюра. Стислість її-це один з найголовніших ознак жанру. Щоб повідомити мініатюрі змістовність і динамізм, поети вдаються до особливого мелодійному малюнку ритму і стрімкості в розкритті сюжету [2, с. 14]. Отже, справжня епіграма не повинна бути ні грубою, ні лайливою, ні лихомовною. Різкість, колкість, уїдливість, сатиричне загострення сусідять з парадоксальним поворотом думки, веселістю, жартом, іронічним і навіть грайливим тоном. Там, де не допомагають ні сувора логіка критичних міркувань, ні сердитий рознос, ні докори в порушенні доброго смаку, на допомогу приходять епіграма. Так поет не просто зберігає гідність в тривалій і, мабуть, безплідній суперечці, а й бере в ній верх, коли всі звичайні засоби полеміки вже вичерпані.

На відміну від байкаря, епіграматист інакше користується сюжетом і такими елементами оповідної форми, як монолог і діалог, хоча і те, і інше в трансформованому вигляді може бути введено в епіграму [13, с. 79].

У байці, як би мала вона не була, все-таки є ланцюг подій. Епіграматист позбавлений можливості розгортати дію, він має право відтворити лише одну-єдину сценку, становище, ситуацію. Разом з тим, ця сценка або ситуація, повинна бути історично обумовлена, тобто мати вихід в минуле і майбутнє, постати не тільки в художньому, але і в часовому плані об'ємною. Епіграматичний персонаж, позбавлений можливості пройти ряд сюжетних кіл, поставлений в таку ситуацію, яка дає можливість найбільш різко виявити його типові риси [13, с. 24]. В арсеналі епіграматиста є багато художніх засобів вираження. Тут і різні види загострень, і каламбурна рима, і різноманітність форм розмовної мови. Разом з тим, епіграма увібрала в себе багатство прийомів суміжних сатиричних жанрів: публіцистичність віршованого фейлетону, стилістичну відточеність пародії, мистецтво байкового сюжетоскладання. Звернення до засобів близьких жанрів збільшувало естетичну виразність епіграми, її

ідейно-художню глибину [13, с. 67]. Епіграма – це матеріалізація дотепних ідей і спостережень, які передають конфліктний стан світу. При цьому судження, висновок поета починає «світитися через протиріччя», передане особливою формою віршованого рядка, ритму, стильових контрастів (гра слів, двозначність, каламбур, змішання мовних стихій і т.п.) [7, с. 10].

Рим сучасної епохи є італійським містом, де як і раніше можна знайти місце епіграмі. Серед авторів багато імен відомих у італійському літературознавстві: Джованні Пасколи, Габріеле Д'аннунціо, Енніо Флайано, Гайо Фратіні, Сандро Пенна, Франко Фортіні, Джорджіо Бассані, Умберто Саба, лауреати Нобелівської премії з літератури Еудженіо Монтале (1975 р.) і Сальваторе Квазімодо (1959 р.), «найважливіший громадянський поет Італії другої половини двадцятого століття» [7, с. 321], за визначенням Альберто Моравія, П'єр Паоло Пазоліні. Пазоліні описує Рим п'ятдесятих років, де він «постійно боровся або працював, як звір» [14, с. 51]. У поетичну збірку «Релігія мого часу» він поміщає вірш «Це була жебрацька і гола Країна»:

Ми жили в будинку без даху, за стінами без штукатурки, / у будинку для бідняків, біля околиці, біля в'язниці. / Це був мішок з пилом влітку, взимку там було болото – / але поруч з нами шуміла жебрацька і гола Країна — / її юнаки та її жінки, / запах жасмину і бідняцької юшки (переклад авторки) [14, с. 61].

У другу частину тієї ж поетичної збірки Пазоліні включив свої літературні та політичні епіграми, теми яких часто повертають нас до античних зразків: літературні критики, поети і священнослужителі завжди були і залишаються мішенню епіграми. «Папі Римському» – назва однієї з них [14, с. 123]:

«Lo sapevi, peccare non significa fare il male: / non fare il bene, questo significa peccare. / Quanto bene tu potevi fare! E non l'hai fatto: / non c'è stato un peccatore più grande di te».

Ти знав, гріх не тоді, коли не несеш зло: / не робити добро-гріх. / Скільки добра ти міг зробити! І не зробив: / з усіх самий грішний ти (переклад авторки).

Імена поетів Пазоліні, Еудженіо Монтале та засновника герметизму Сальваторе Квазімодо дивним чином поєдналися в епіграматичній полеміці. Так, наприклад, у своїй епіграмі «Поетові-супротивникові» Сальваторе Квазімодо обирає своєю мішенню Еудженіо Монтале [7, с. 290]. Пазоліні виступає з різкими нападками на Квазімодо після вручення йому Нобелівської

премії за збірку віршів «І незабаром вечір» («Ed e' subito sera») [14, с. 176]. Йому вторить журналістка Оріана Фалаччі в інтерв'ю з поетом, названому нею з натяком «І незабаром Нобель». Текст інтерв'ю увійшов до збірки, де автор не приховує своє неприємне відношення у заголовку «Неприємні». Сальваторе Квазімодо на критику відповідає епіграмою, іронічно називаючи Фалаччі «Приємна» [15, с. 43]:

La simpatica. / Gira per l'Italia, / forse per carità di patria, / una giornalista di ordine sotterraneo, / brutta, vecchia e risucchiata dalla luna. / Scrive interviste immaginarie / incise su nastri di reggicalze: / così tenta di assorbire / i suoi tumulti interni e fisici. / Per lei non fiori / ma opere di bene.

Кружляє по Італії / можливо заради Батьківщини, / журналістка печерного туну, / потвора, Стара лунатичка. / Друкує вигадані інтерв'ю / записані на підв'язках для панчів / така велика спокуса ззовні і зсередини. / Їй не квіти потрібні, а блага (переклад авторки).

Оріана Фалаччі передбачала реакцію С. Квазімодо на публікацію інтерв'ю [16, с. 223]: «Він вибухне образами з приводу мого невігластва, неписьменності, заздрості, мого невміння писати, читати ... цей чоловічок з сумними очима і голосом, що лунав як ляпас, коли злобував, і пом'якшувався при слові Нобель, яке пестило його слух подібно арфі». Поет вдруге опублікував свою епіграму і в коментарі до неї перебував у сумніві щодо певності інтерв'ю Фалаччі [15, с. 52]: «Це стара історія, коли журналісти спотворюють сенс інтерв'ю, перетворюючи чужу відповідь на своє питання, перебиваючи власними думками чужу фразу... що робить погану славу національній свободі преси». Дотримуючись законів жанру, С. Квазімодо звертає до Фалаччі недвозначні побажання. Епіграма все ж є напис. І не завжди на подарунку (ксенія-хенія). У підсумку, немає переможців і переможених. Є два сильних характера, два відомих світу персонажа, загальним для яких є відкрито нехтувати напівзаходами, чому саме і сприяє епіграма. Повертаючись до Еудженіо Монтале, також лауреата Нобелівської премії з літератури (1975 р.), вважаю доречним навести приклад його епіграми з циклу Хенія. Традиційно цю назву тлумачать як жанрове позначення, але рамки жанру при цьому виявляються надзвичайно розпливчастими. У Марціала була збірка з аналогічною назвою, яка містила дарчі написи, супроводжуючі істівні гостинці. У Новий час Гете і Шиллер називали ксеніями свої сатиричні епіграми, проте з ксеніями Марціала їх поріднює тільки розмір, елегантний дистих. Латинське

«хепітум» може означати «приношення, подарунок». Ксенії Е. Монтале деякі критики тлумачать як спробу задобрити покійну дружину, котрій він саме і присвятив епіграми : *«Мільони сходів пройшли ми, тримаючись за руки, / і зовсім не тому, що чотирьом очам видніше. / З тобою я спускався, оскільки знав, що з нас двох/ тільки одним зінциям, хай і затьмареним, можна вірити – це твоїм»* (переклад авторки) [7, с. 281].

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що, незважаючи на свій поважний вік, який нараховує до двох тисячоліть, сучасна епіграма продовжує нести на собі певні риси епохи та

затверджувати свою, часом значну роль у літературно-суспільному процесі. Справжній зразок жанру епіграми викликає не просто одномоментну дію (посмішка, роздратування, гнів, лють), але і містить запрошення до роздумів. Вона не повинна бути ні грубою, ні лайливою. Різкість та колкість сусідять з парадоксом, веселістю, жартом, іронічним і навіть грайливим тоном. Незмінною залишається тематика епіграм, яка пов'язана з античними зразками: Зберігаються навіть жанрові особливості, наприклад, ксенія. Висміюються неминущі недоліки людства: дурість, заздрість, користолюбство, святенництво.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лессинг Г.Э. Избранное. Москва: Худ. лит., 1980. 574 с.
2. Греческая эпиграмма. Изд. подг. Н.А. Чистякова, отв. ред. М. Гаспаров. СПб. Наука, 1993., 448 с.
3. Испанская эпиграмма / Вступ. ст., сост. и пер. В. Васильева. СПб. : Политехника, 2008. 261 с.
4. Английская классическая эпиграмма / Сост. О. Лозовецкий, пер. С. Маршака. М.: Художественная литература, 1987. 326 с.
5. Михайлов А. Три века французской эпиграммы. Французская классическая эпиграмма. М.: Худ. лит., 1979. С. 5-38.
6. Рыбакова А. Экспрессивно-семантическая структура русской эпиграммы XVIII-XIX веков и ее лексические, фразеологические средства : автореф. дисс. ... канд. филолог. наук. Ставрополь, 2009. С. 5-19.
7. Ruozzi G. Epigrammi italiani. Torino: Giulio Einaudi editore s.p.a., 2001. 407 с.
8. Французкая эпиграмма. М., Книга, 1986. 139 с.
9. Sansovino F. Venetia città nobilissima et singolare. Bergamo : Leading Edizioni, 2002. С. 724.
10. Un nuovo manoscritto dei "Motti" di P. Bembo, "Giornale Storico della Letteratura Italiana", 1959. С. 83-90.
11. Erb Therese, Die Point in der Dichtung von Barock und Aufklärung. Bonn: Rohrscheid, 1929. 378. с.
12. Ершов Л.Ф. О русской эпиграмме. Русская эпиграмма второй половины 17 – начала 20 вв. 2-е изд. Л., 1975. С. 5-56.
13. Кушлина О.Б. Жанровое своеобразие русской сатирической поэзии начала XX века (пародия, эпиграмма, басня) : автореф. дисс. ... канд. филолог. наук. М., 1983. 198 с.
14. Pasolini P. La religione del mio tempo. Garzanti, 2010. С. 186.
15. Quasimodo S. La simpatica, in Epigrammi. "Il Tempo", n. 24, 1964. С. 120.
16. Fallaci O. Gli antipatici. Milano : BUR Rizzoli, 2009. С. 250.